

# Caresmar, un il·lustrat amagat\*

*per Josep M. Muñoz Lloret\*\**

L'any 1927, quan Pierre Vilar, aleshores un jove llicenciat de la Sorbona, arriba a Barcelona per fer-hi un estudi de geografia econòmica, ha contactat amb diverses persones que l'han d'orientar en la seva recerca. En arribar a la Residència d'Estudiants, al carrer Ríos Rosas, on s'allotja, troba una nota del geògraf Pau Vila, que el citava per a una trobada just l'endemà. Vilar se sorprèn que la breu nota que li ha deixat Vila estigui redactada en català, però ell, que al capdavant és occità i ha sentit la llengua d'oc a casa, entén tot el que hi diu, excepte una sola paraula: «Arxiu». (Sens dubte, a causa de la grafia del mot, amb una «x» que li resulta estranya.) En explicar l'anècdota seixanta anys després (en l'acte de lliurament del II Premi internacional Ramon Llull, el 1987), Vilar s'exclamava que «Arxiu» era «precisament aquella [paraula] que, poc després, esdevindria la més familiar, la més quotidiana, per a mi».

En efecte, el jove geògraf esdevindrà a Barcelona un historiador, empès per dos factors fonamentals: el primer, que Vilar entén que cal buscar en el passat, en la història, les claus interpretatives de la singularitat catalana que descobreix en arribar. Trenta anys després, la seva tesi, com és prou sabut, tindrà un subtítol que respon explícitament a aquesta voluntat de comprensió: «Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals». Una tesi que només serà possible, i aquest és el segon factor que apuntava, gràcies a la immersió que fa Vilar en els rics arxius catalans.

Una riquesa, la dels arxius catalans, que és la raó primera per la qual Paul Freedman va venir a estudiar el passat medieval de Catalunya (la seva primera visita va ser amb Franco encara viu, encara que per poques setmanes!) i gràcies a la qual ha esdevingut, ja fa una colla d'anys i des de la seva càtedra d'Història Medieval a Yale University, un dels més grans especialistes en la història de Cata-

\* Text que, amb poques variants, va ser llegit en la presentació del llibre de Paul Freedman que va tenir lloc a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, a Barcelona, el 30 d'abril de 2024. La intervenció de Pere Benito en aquell mateix acte, focalitzada a subratllar les aportacions concretes que fa el llibre, va permetre a l'autor centrar-se en consideracions d'ordre més historiogràfic.

\*\* Josep M. Muñoz Lloret, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-7871-3782>.

lunya. El seu últim llibre –un altre llibre que devem, almenys pel que fa a la seva compleció, a l'estrany període que vam viure quan el món va quedar en suspens, arran del confinament amb què es va aturar, com es feia als temps medievals, l'expansió del virus causant de la covid-19–, un llibre sobre historiografia catalana del segle XVIII, és també, i abans que res, un homenatge a la feina d'arxiu, que és consubstancial amb la labor de l'historiador.

El llibre comença amb una troballa accidental d'una documentació, un fet que esdevé, per a qualsevol historiador, un autèntic al·licient. Qui no ha somiat a trobar, dècades o segles després, una documentació inèdita però significativa, preservada de la destrucció, i retrobada encara gràcies a la mera acció de l'atzar? Però el llibre de Paul Freedman és, abans que res, una celebració de la feina d'arxiu, una feina que va ocupar, durant tants anys, l'indiscutible protagonista d'aquest estudi, el canonge premonstratenc Jaume Caresmar (1717-1791). Llegint-lo, he pensat en aquell llibret publicat fa més de trenta anys (1989) per la historiadora francesa Arlette Farge, una estudiosa especialitzada, precisament, en el segle XVIII. El llibre de Farge, que Yale University Press va traduir el 2015 a l'anglès amb el títol de *The Allure of the Archives*, amb un pròleg de Natalie Zemon Davis, es titula, en la versió original francesa, *Le goût de l'archive*, i comença amb la descripció del plaer gairebé físic que ocasiona la consulta d'un document d'arxiu, de tocar un pergami, d'obrir un lligall que ves a saber si ha estat mai consultat abans.

Arlette Farge fa també una distinció entre el material «brut» de l'arxiu i l'escrit imprès: el llibre. Un text imprès, diu, està organitzat per ser llegit i comprès per nombroses persones, i busca anunciar i crear un pensament i modificar un estat de coses mitjançant la *mise en place* d'una història i d'una reflexió. I això és precisament el que fa el llibre de Paul Freedman, amb una fantàstica coberta en què emergeix un castell de Cardona que sobresurt enmig de la boira, de les boires del desconeixement –una imatge d'un innegable poder evocador. Freedman, doncs, com deia Farge, pretén amb aquest llibre «modificar un estat de coses» i contribuir a enriquir la nostra visió de la historiografia i, més enllà, de la cultura de la Il·lustració a Catalunya.

Crec que podem dir, que el llibre de Freedman està, sens dubte, cridat a canviar per sempre la fortuna historiogràfica de Jaume Caresmar. D'entrada, la qüestió principal que resta plantejada respecte al monjo de Bellpuig de les Avellanes és si realment el podem considerar un «il·lustrat». És probable que la seva condició d'eclesiàstic no hi hagi ajudat al respecte. Així, si llegim el que en deia fa uns anys un dels nostres millors historiadors de la historiografia, Ramon Grau, al *Diccionari d'història de Catalunya* publicat per Edicions 62 l'any 1992, veiem com en aquell moment li nega, de totes totes, la condició d'il·lustrat.

Grau comença reconeixent que «de la producció historiogràfica, sols una petita part fou publicada en vida seva. Dels nombrosos manuscrits que va deixar, una bona part han estat perduts. Per aquesta raó, resulta difícil de fer un balanç de les seves posicions historiogràfiques, deixant de banda la ben demostrada i indiscutida expertesa tècnica com a paleògraf i diplomatista». Després de dir que les seves respectives monografies sobre sant Sever i sobre els miracles de santa Eulàlia no situen el canonge premonstratenc en «una posició conciliable amb el racionalisme

crític de la Il·lustració», Grau reconeix que la seva feina per a les institucions barcelonines –l'Acadèmia de Bones Lletres, la Junta de Comerç i la intendència del Principat–, tendents a establir una història civil de Catalunya, sí que «el va acostar a la temàtica més pròpia de la historiografia il·lustrada, sense que arribés a mostrar aquella capacitat constructiva personal que és definitiva dels historiadors del present». En definitiva, conclou Grau, ni tan sols una de les seves contribucions més importants, la carta de 1780 adreçada al baró de la Linde, permeten atribuir-li aquest títol: «Ara com ara, és arriscat fer de Caresmar un intel·lectual il·lustrat a causa d'aquest document».

Una visió més matisada és la que oferia, a la mateixa època (1988), Josep Fontana, en el seu volum de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar i publicada per Edicions 62 –sens dubte, un dels millors llibres que ens ha deixat Fontana–, on afirma: «S'ha exagerat volent lligar tot el desenrotllament historiogràfic d'aquests anys a una sola línia que arrencaria de València, de Gregori Mayans i del seu grup, passaria a Cervera gràcies a Josep Finestres, des de Cervera influiria Bellpuig de les Avellanes pel germà d'aquest –Daniel Finestres– i, finalment, conduiria de “l'escola de les Avellanes” a Capmany. No sembla que hi hagi tal filiació estricta, ni que a les Avellanes hi hagi hagut realment “una escola”, sinó la reunió d'algunes individualitats –la de Caresmar molt per damunt de les altres». Fontana acaba assenyalant la «tasca exemplar de recerca de documents» duta a terme per Caresmar, i subratllant que allò que interessava el canonge era l'ús d'aquella riquesa documental no tant per demostrar unes propietats o uns privilegis d'un monestir, sinó, en paraules del mateix Caresmar, «para la ilustración de la historia y república de las letras». I conclou, en aquest sentit, que si bé «no va arribar-nos a deixar una obra impresa proporcionada a la seva tasca de recerca i a la seva qualitat intel·lectual –en haver-se frustrat el projecte de fer una edició pòstuma dels seus manuscrits–, sabem que va ser un dels promotors directes de la redacció de les *Memorias históricas* d'Antoni de Capmany, obra màxima de la cultura del segle XVIII».

Fontana afegeix que, malgrat la contribució de Caresmar, les idees de les *Memorias* són de Capmany, i només de Capmany –i de vegades [...] contràries a les de Caresmar». Pocs anys abans, el mestre de Fontana, Pierre Vilar, havia equiparat (a la conferència amb què va obrir les *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*, impulsades pel Departament de Cultura de la Generalitat, l'any 1983) les figures de Capmany i Caresmar: «Jaume Caresmar, monjo de Bellpuig de les Avellanes, erudit i historiador del temps de la Il·lustració, [fou] tan gran dins l'estudi dels fets rurals com Capmany en el dels fets marítims i comercials.» Freedman, en el seu llibre, recull explícitament aquesta visió de Vilar, i ens diu que «Caresmar may be considered an Enlightenment historian of the country, emphasizing (whatever his opinion about living there) the rural underpinnings of Catalan wealth accumulation, whereas Capmany was entranced with the economic vitality of Barcelona» (pàg. 35).

«Ara com ara», deia Grau el 1992, no se'l podia considerar un intel·lectual il·lustrat. Però les coses van canviar amb la troballa, una dècada després, d'un imponent fons documental en el sostre fals d'una església parroquial propera a Bellpuig, on havien estat amagats arran de la desamortització del convent. Gràcies a

aquesta descoberta, Freedman pot dir avui que «among the many and bitter ironies of Caresmar's legacy is that one of his most ambitious and successful works was forgotten until 2002» (pàg. 27). No hi ha cap dubte, doncs, que el seu llibre, després d'aquella descoberta i gràcies a tota la feina de reconsideració que hi fa, portarà, indefectiblement, a matisar la consideració sobre Caresmar com a intel·lectual, i com a intel·lectual il·lustrat. En efecte, Freedman no dubta sobre la naturalesa de Caresmar com a historiador: com diu a la introducció del llibre, «he was a historian in the age that came before the development of scientific history in the 19th century, but his era saw progress in understanding and relying on archival documents, not only as evidence in lawsuits, as before, but now as historical sources» (pàg. 12).

És cert, reconeix Freedman, que aquest progrés té a veure amb la seva condició d'historiador eclesiàstic: «The impetus for a scientific (in the sense of impartial and meticulous) analysis of historical sources came not from Enlightenment secular rationalism but from techniques of investigating church history, beginning with efforts to judge the origins and reliability of saint's legends» (pàg. 37). És, doncs, a través de la tècnica meticulosa d'historiador de l'Església que Caresmar arriba a una anàlisi científica del passat, més que no pas a partir del racionalisme seglejar, laic, de la Il·lustració. Però Freedman insisteix, penso que amb justícia, que «a passion for transcription combined with difficulty articulating concepts does not mean that Caresmar was a mere antiquarian, happily collecting information for others to use in aid of more grandiose formulations.» (pàg. 35), una afirmació en què Freedman segueix Ernest Lluch, un historiador bàsic per a la visió renovada que avui tenim del segle XVIII català, quan explica que Caresmar fa la impressió de ser un home que lluita amb les seves idees i la manera d'expressar-les.

Caresmar, doncs, no es va limitar a proporcionar informació a Capmany o a les institucions barcelonines, sinó que va ser l'autor d'un important assaig, la cèlebre *Carta dirigida al muy ilustre D. Manuel de Terán, barón de la Linde, intendente general interino del ejército y Principado de Cataluña, en la cual se prueba ser Cataluña en lo antiguo más poblada, rica y abundante que hoy*, un assaig que per a Freedman converteix Caresmar, també, en una figura de la Il·lustració progressista, i més en concret en «a member of a group focused on understanding the historical reasons for constraints on Catalonia's economic progress in order to restore its prosperity» (pàg. 14). Unes traves que tenien molt a veure amb la subordinació del Principat a Castella.

I aquí hi ha, al meu parer, un dels grans encerts del llibre de Paul Freedman: en la comprensió que el paper de l'historiador és indestruïble de la seva realitat coetània. Seguint Vilar –un historiador que hauríem de rellegir més sovint–, Freedman ens fa adonar que la importància de Caresmar i de Capmany, lluny de constituir una mera obra d'erudició, es troba justament en el fet que com a historiadors no oposaven el passat al present, sinó que l'hi associaven: com dirà Vilar l'any 1983 (en el marc d'unes *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*, en una molt treballada i suggeridora conferència que torno a esmentar), Capmany, tot i haver declarat que el català era una llengua «morta per a la República de les lletres», va fer «del passat medieval català una *adquisició cultural*, una *cosa viva*». I adverteix sàviament: «Aquest pes de la història sobre els esperits té un valor social, polític».

En un dels últims llibres de Josep Fontana, una història de Catalunya titulada *La formació d'una identitat* (2014), se'ns recorda que les iniciatives dels il·lustrats catalans –les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* (1779-92) d'Antoni de Capmany; el *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña* (1780), obra col·lectiva patrocinada per la Junta de Comerç, amb un paper fonamental de Jaume Caresmar, i les *Memorias para ayudar a formar un Diccionario crítico de los escritores catalanes* (publicat el 1836), de Fèlix Torres Amat– constitueixen un «projecte il·lustrat català per a Espanya», però que aquesta proposta «nacionalitzadora» (espanyola) sorgida de la burgesia catalana «no aconseguí cap resposta per part del despotisme borbònic», ni trobà «cap ressò intel·lectual en una Espanya que, com demostra el silenci fet entorn de la gran obra històrica de Capmany –que només seria valorat i recordat com a filòleg especialitzat en la llengua castellana– no estava en condicions d'entendre-la».

Al capdavant, el llibre de Freedman, en les seves pròpies paraules, va sobre Jaume Caresmar i un grup de canonges de Bellpuig de les Avellanes que reivindicaven el passat català i tractaven d'assegurar el seu progrés a l'època de la Il·lustració. Com s'hi afirma en les conclusions, «the efforts of these eighteenth-century historians possess more than simply antiquarian interest, touching as they do on the vicissitudes of Catalan identity in the face of Castilian domination» (pàg. 262-263). Això es farà particularment palès unes dècades després, en plena industrialització del país: aleshores, amb el moviment de la Renaixença, la reivindicació del passat medieval és un dels pilars del nou moviment cultural i polític. En tenim l'exemple més vistent i perdurable en la proposta de nomenclàtor urbà que fa Víctor Balaguer per al nou Eixample de Barcelona, i que l'Ajuntament de la ciutat fa seu el 1863: un nomenclàtor que es fonamenta justament en «l'esplendor i l'opulència del passat», que és el títol d'aquest magnífic llibre de Paul Freedman.

Un ús del passat que no és nostàlgic ni, encara menys, incompatible amb l'aposta per la modernitat. L'historiador de la literatura Josep M. Domingo, en escriure sobre la reinstauració dels Jocs Florals el 1859, ha avançat una idea lluminosa sobre el caràcter de «representació» que el passat medieval té per a la Renaixença –i fins i tot de «monumentalització», com és ben present en l'arquitectura del moment (una idea, per cert, de la qual crec legítim deduir que no existeix la contradicció que Ernest Lluch volia veure entre la puixança industrial i el neomedievalisme arquitectònic, en un article titulat «L'arquitectura modernista catalana contra la industrialització», publicat en dues parts a *L'Avenç*, núm. 184 i 185, setembre i octubre de 1994). Al capdavant, com ja havia apuntat en més d'una ocasió Jordi Nadal, la singularitat de Barcelona com a ciutat de la Mediterrània neix del fet d'haver protagonitzat les dues revolucions: la comercial de l'edat mitjana i la industrial del segle XIX. Ni Gènova ni Venècia –amb qui, ens recorda Freedman, Barcelona rivalitzava (pàg. 262)– faran la segona.

A l'hora de cloure el llibre, Freedman reitera que el seu interès pels erudits de Bellpuig del segle XVIII es troba en el seu paper a l'hora de preservar, d'organitzar i de cridar l'atenció cap a les fonts històriques. Fent-ho, subratlla el caràcter anava a dir «laic» (és a dir, «il·lustrat») de la seva aproximació històrica: «They were uninterested

in the creation of stories about Catalan virtue», com havien fet els historiadors anteriors (la historiografia barroca d'heroisme fabulós) i com farien els historiadors posteriors (amb el folklore romàntic i els mites imperials), sinó que l'inserien dins una narrativa de la història europea, de manera que «the virtues of Catalonia were not unique attributes of national character but the manifestation of widely agreed-upon European traits».

Sense que això, però, signifiqui desconèixer o oblidar el fet que la història promoguda pels monjos de Bellpuig de les Avellanes suscita una consideració sobre els usos que es fan de la història medieval de Catalunya, sobre la persistència de la cultura catalana i en com ha estat pensada la posició de Catalunya respecte d'Espanya. Al respecte, Paul Freedman acaba amb una al·lusió intencionada al «quart problema» de la història contemporània d'Espanya identificat per Pierre Vilar (l'expressió «quart problema» prové de l'editorial que jo mateix vaig escriure per al número 481 de *L'Avenç*, de juliol-agost de 2021), és a dir, sobre la notòria persistència, avui dia, de la «qüestió catalana». És precisament per això, ens adverteix Freedman, que podem dir que (tradueixo) «la descoberta dels documents amagats de Bellpuig diu més sobre la història de Catalunya que sobre la mera reconstrucció de les vicissituds d'un monestir concret». Encara més: «Ens permet, per implicació, besllumar l'evolució de la història de Catalunya al llarg de més de mil anys, i què ha significat ser català en diferents etapes històriques» (pàg. 272). No és pas poca cosa.